

İktisat, fiyat ve adalet üzerine

İktisadî sistemleri ve daha da önemlisi iktisat teorilerini birbirlerinden nasıl ayırdedebiliriz? Gerek modern (kapitalist) dünyada, gerek modernlik-öncesi dönemde, sistem düzeyinde herhangi iki iktisadî tavır arasında gerçek bir fark olduğunun en temel kanıtı nedir? Yahut, böyle bir temel ayırım noktası var mıdır?

Kanaatime göre vardır ve bu “fiyat”tır. İktisadî sistemleri birbirlerinden ayıran temel husus mülkiyete veya bölüşüme bakış tarzlarından ziyade, fiyatların oluşumuna nasıl baktıklarıdır. Diğer hususlar buna bağlı olarak ortaya çıkar. Ticaretin belirli bir seviyeye ulaştığı bütün toplumlarda, sistemleri birbirlerinden ayıran temel özellik, fiyat oluşumunun biçimidir. Nitekim, yüzyılımızın önde gelen iktisadî düşünce tarihçilerinden Eric Roll, bunu şöyle dile getirmektedir: “Şayet iktisadî sistemi devasa bir birbirine-bağlı piyasalar yığını sayarsak, iktisadî araştırmanın ana meselesi mübadele sürecinin izahı veya, daha münhasır olarak, fiyat oluşumunun izahı haline gelmektedir.”¹

Fiyatların tarih içindeki ve bugünkü başlıca oluşum tarzları üzerinde eser vermiş düşünürleri kabaca üç gruba ayırmak mümkün gözüküyor: (1) Fiyatı merkeze alan iktisat teorisinin sadece modern piyasa ekonomisine uygulanabileceğini, geleneksel veya Batılı-olmayan toplumların ekonomilerini açıklamada kullanılamayacağını ileri sürenler. Bu görüşün artık klasikleşmiş savunucusu Karl Polanyi'dir. (2) Geleneksel diye yaftalanan toplumların birçoğunda da ileri ölçüde piyasa mübadelesi olduğunu, dolayısıyla bu bağlamdaki modern-geleneksel ayırımının yapaylığını ileri sürenler. Özellikle, Polanyi'nin görüşlerini tarihsel verilerin ışığında eleştiren Fernand Braudel'i bu gruba sokabiliriz. (3) Modern ekonomilerde piyasa serbestisinin yanısıra önemli ölçüde kurallı (yani piyasa-dışı) düzenleme olduğunu, dolayısıyla Polanyi'nin görüşlerinin bir bakıma sadece geleneksel toplumlar için değil, modern toplumlar için de kısmen geçerli olduğunu ileri süren kurumsal iktisatçılar (Goldberg, Williamson, vs.).

¹ Eric Roll, *A History of Economic Thought*, Faber, London 1978, s. 371.

Polanyi'ye göre, modern piyasa ekonomisi rasyonel hesapçı bireylerin kararları marifetiyle kendi iç mekanizmaları altında işleyişini sürdürür, kendi kurallarını kendisi koyarken, premodern toplumlarda iktisadî ilişkiler toplumsal sisteme “gömülü” durumdaydılar. Bu sebeptendir ki, iktisadî sistemlerin mukayeseli tahlili *iktisadî* teriminin biçimsel veya rasyonalistik anlamından değil, substantif (cevherî, maddî) anlamından yola çıkmalıdır.² Şöyle diyor: “İktisadî dediğimiz cinsin alanını sadece piyasa olgularına daraltmak, insanlık tarihinin en büyük bölümünü sahneden tasfiye etmektir. Diğer yandan, piyasa kavramını bütün iktisadî olguları kucaklayacak kadar germek, iktisadî olan herşeye piyasa olgusuna eşlik eden özel vasıfları yapay biçimde vermektir. Kuşkusuz, fiyatlar daha önce de mevcut idiler; ama hiçbir şekilde kendilerine ait bir sistem oluşturuyor değillerdi.”³

Geleneksel toplumlarda gözlenen üç temel iktisadî ilişki örneği vardı: *Mütekabiliyet*, veya “toplumdaki simetrik gruplanmaların korelatif noktaları arasındaki hareketler”. *Yeniden bölüşüm*, veya “tahsis edici bir merkeze doğru ve o merkezden topluma doğru hareketler”. *Mübadele*, veya “bir piyasa sistemi altındaki ‘eller’ arasında meydana gelmekte olan karşılıklı hareketler”.

Yirminci yüzyılda yaşayan bir Ruso idi Polanyi. Geleneksel ilişki tarzlarına sempatisi, o toplumlardaki gelişmiş mübadele yapılarını görmesini engelliyordu. Mübadele, “bölücüydü” ve geleneksel toplumlar kendilerini piyasa mübadelesinin bölücülüğünden çeşitli yollarla korumaya çalışıyorlardı. Bunun uygun yöntemlerinden biri “*ticaret limanları*”nın ihdasıydı. İki toplum arasındaki ticarete denetim noktalarıydı bunlar. Yabancılarla sürdürülen piyasa ilişkilerini toplumun geriye kalan kısmından tecrit etme işlevini görüyor, bir bakıma iki toplum arasında bir tampon bölge meydana getiriyorlardı.

Braudel'in eleştirisi tepeden ve son derece yüksek tondadır. Tarihçiye göre, gerçek hayatta bütün mübadele türleri hem iktisadî hem toplumsaldır. Polanyi'nin “kendi-kendini düzenleyen” piyasası neredeyse teolojik bir tanımlamadır. İçindeki biricik unsurlar “talep, arz maliyeti ve fiyatlar olan, karşılıklı bir anlaşmadan doğan” bu piyasa hayal ürünüdür. Bir tür mübadeleye iktisadî, diğerine toplumsal demek fazlaca kolay kaçmaktır.

Braudel'e göre, muayyen bir bölgenin piyasalarındaki fiyatlar beraberce dalgalandıkları zaman “piyasa ekonomisi”nden söz edebiliriz; Polanyi'nin deyişiyle, fiyatların kendilerine ait bir sistemleri vardır artık. Ama böyle bir sistem ondokuzuncu yüzyıldan çok önce mevcut idi. “Fiyatlar kadim çağlardan beri dalgalanıyordu; onikinci yüzyıla doğru Avrupa'nın her yanında beraberce dalgalanıyorlardı.”⁴

2 Karl Polanyi, “*The economy as instituted process*”, *Trade and Market in the Early Empires*, neşr. Polanyi/Arensberg/Pearson, Free Press, Chicago 1957, s. 243.

3 Karl Polanyi, “*Ekonomistik yanılı*”, *İktisat Risaleleri*, neşr. Mustafa Özel, İz, İstanbul 1994, s. 176-7.

4 Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, İz Yayınları, İstanbul 1996, s. 129.

Günümüzün kurumsal iktisatçıları, Polanyi'nin görüşlerinin tarihsel geçerliği üzerinde değil de, bugünün ekonomileri bakımından ne derece geçerli olduğu üzerinde duruyorlar. Polanyi'ye göre, ticaret limanlarının mühim bir özelliği, düzenleyici bir idarenin emri altında işliyor olmalarıdır: Alışverişi resmî kanallara kısıtlayan ve erişebilirliği sınırlandıran (herkesin iş yapmasını engelleyen), işlemlerin onaylanmış bir yer ve biçimde yapılmasını şart koşan ve bütün tarafları (anlaşmazlıkları yerinde halletmeye muktedir) bir hükûmî otoriteye tâbi kılan bir idare. Kurumsalcı iktisatçılar, sözkonusu özelliklerin modern toplumlarda, en gelişkin ve karmaşık piyasa kurumları olan hisse senedi ve emtia borsalarında da geçerli olduğunu söylüyorlar. Yani, modern piyasa ekonomilerinde gayrişahsî mübadelenin hakimiyeti su götürür. Piyasa şartlarına duyarlı olsalar bile, modern ekonomiler ideal türde gayrişahsî mübadeleye dayanmak zorunda değildirler ve çoğunlukla da dayanmazlar. Tam rekabetçi piyasalar fiiliyatta son derece ender olabilir. İktisadî faaliyetin büyük bölümü uzun-vadeli, karmaşık, muhtemelen çoktarafli akdî (veya akit benzeri) ilişkiler içinde meydana gelmektedir; davranışlar, çeşitli derecelerde, piyasa güçlerinden saklanmaktadır.⁵

Modern şirketin yükselişiyle beraber, iktisadî mübadelenin temel vasfında dönüşüm oldu: Mübadelenin büyük bölümü görünmez elin anonim dünyasından planlama ve koordinasyonun somut düzlemlerine kaydı. Altmış yıl önce yazan Ronald Coase'a göre, modern şirket, piyasa mekanizmasının bastırıldığı mübadele alanıdır.⁶ Aslında Braudel'in kapitalizm tahlili de bu noktaya ulaşmaktadır. Ona göre, kapitalizm, piyasaları boğan bir sistemdir. Şirketler, büyük ölçüde siyasî sistemin sağladığı destek ve teminatlar sayesinde, fiyat oluşumuna ince bir tarzda müdahale eder ve tekel yahut yarı-tekeller meydana getirirler.

Bu temel tespitlerden sonra, iktisadî adalet ile fiyat oluşumu arasındaki ilişkinin tarih boyunca nasıl kurulduğu ve bunun günümüzdeki bir takım siyasi/entellektüel arayışları nasıl etkilemekte olduğu meselesine geçebiliriz.

Adil Fiyat Meselesi

Adalet, sosyal hayatın mihreri. Birçok otantik gelenekte olduğu gibi İslamiyet'te de son derece yüce tutulan bir kavram. Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de adaleti ayakta tutmamızı ve yalnız Allah için şahidlik yapmamızı buyuruyor: "*Ey iman edenler! Adaleti ayakta tutan ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabanız aleyhinde de olsa, yalnız Allah için şahidlik eden kimseler olun. Zira zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) daha yakındır. Nefsinizin arzusuna uyarak adaletten uzaklaşmayın.*" (Nisâ 4/135)

5 Oliver Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press, New York 1985, s. 2.

Victor Goldberg, "*Relational exchange: Economics and complex contracts*", *American Behavioral Scientist*, 1980, 23:338.

6 Ronald Coase, "*The Nature of the firm*", *Economica*, 1937, 4:386. Kurumsalcıların görüşlerinin Polanyi ve Braudel ile mukayesesi için bkz. Michael Gerlach, *Alliance Capitalism*, University of California Press, Berkeley 1992, ikinci bölüm.

Bütün dinlerin, bütün sosyal felsefelerin büyük önem verdiği adalet kavramı acaba iktisadî hayatta nasıl tecelli edecektir? Üretim ve ticaret nasıl düzenlenmeli ki hakkaniyete uygun hareket edildiği kanaati hasil olsun? Bütün toplumlar (kültürler) için geçerli formüller olabilir mi? Yoksa her kültür çevresi adaleti kendine göre mi tarif edip uygulayacaktır?

Yukarıda işaret edildiği üzere, iktisat temelde bir *fiyat ilmidir*. Peki, fiyat nedir? Günümüz insanları için çocukça bir soruya benzese de ciddi iktisat tahsili yapmamış olanların fiyat kavramını hayatlarının sonuna kadar öğrenemedikleri bir hakikattir. Onlar için fiyat, para cinsinden bir rakamdır. Mesele, okuduğunuz gazetenin fiyatı 30 bin, içtiğiniz sütün litresi 40 bin liradır. Oysa para burada sadece bir araçtır. Siz ne yaptınız ki, o araçtan bir miktar edindiniz ve şimdi onu elinizdeki gazeteyle veya içtiğiniz sütle değiştiriyorsunuz? İçinde yaşadığınız toplumun diğer fertlerine ya bir mal veya bir hizmet sundunuz; onun karşılığında size bir miktar “para” ödendi; şimdi onun bir kısmıyla gazete veya süt alıyorsunuz. Sonuç: Fiyat toplumsal bir ilişkidir. Mübadele edilen mal veya hizmetlerin birbirlerine nispetidir. Yani bir *ilişki* ve bir *orandır*. İşte bütün mesele, bu ilişkinin nasıl hakkaniyete uygun, bu oranın nasıl adil (eşit?) olabileceğidir.

Yakın yıllara kadar, antik dünya ve orta çağlar boyunca sık sık karşımıza çıkan “Adil Fiyat”ın temelde *ahlakî* ve biraz da *keyfi* bir kavram olduğunu düşünürdüm. Ahlakî olmasına şüphe yoksa da, keyfi bir kavram olmadığını, piyasa ile yakın ilişki içinde tesbit edilen bir oran olduğunu henüz anlamaya başladım. Bilhassa büyük ortaçağ iktisat tarihçisi Raymond de Roover'ın tahlili önümü aydınlatan fener oldu. Üstad, Weber ile Sombart'ın genellemelerinin bizi yanlış yöne sürüklediğini, meseleyi içinden çıkılmaz hale getirdiğini büyük bir salahiyyetle dile getirmektedir:

“Birçok iktisatçının görüşüne göre adil fiyat, iş hayatından ve iktisattan hiçbir şey anlamayan, piyasa mekanizmalarından habersiz din adamlarının icat ettiği müphem bir kavramdır. Bazı yazarlar bu peri masalına itibar ederek adil fiyatın, piyasanın insafsız kuvvetleri tarafından belirlenmek yerine, arz ve talep unsurlarına başvurmadan yahut en azından dizginsiz rekabetin kötülüklerini yok etmek maksadıyla hakkaniyet kıstasları göz önünde tutularak belirlendiğini yayma hususunda büyük çaba harcadılar. Konuyla alakalı neredeyse bütün kitaplarda görülen yaygın inanca göre, adil fiyat orta çağın toplumsal *hierarchy* anlayışıyla bağlantılıydı ve üreticiyi yaşamaya, ailesini (sosyal hayattaki mevkiine uygun ölçüde) geçindirmeye muktedir kılacak makul bir ödemeye tekabül etmekteydi. Bu öğretinin lonca sistemi ile hayata geçirildiği genelde düşünülmektedir. Bu maksatla loncalar gayr-ı adil rekabeti önleyen, tüketicileri aldatma ve sömürüye karşı koruyan, üyeleri için eşit fırsatlar yaratan ve onlara geleneksel ölçüler içerisinde mütevazı (yeterli) bir geçim sağlayan refah kurumları diye resmedilmektedir. Bu saf ve sevimli görüşün ana savunucularından biri, loncaları en azından ilk safhada yeterlilik ilkesi üzerinde kurulu ve hasıla, teknik, kalite ve fiyatları düzenlemek suretiyle bir geçim politikası takip ediyor şeklinde tasvir eden Max We-

ber'dir. Diğer bir Alman iktisatçı, Werner Sombart, daha ileri gidiyor. Ona göre, ortaçağın sadece zanaatçıları değil, tüccarı bile toplum içindeki rütbe-lerine uygun bir geçim temini için didiniyorlardı; servet biriktirme yahut sosyal merdivende yukarılara tırmanma peşinde değildiler. Bu tavır, ona göre, kökünü 'bütün ortaçağlara egemen olan' adil fiyat kavramında buluyordu."⁷

Weber, Sombart ve benzerleri nerede yanılıyorlardı? Adil fiyat niçin sadece yeterliliği ve sosyal mevkiye uygun davranmayı yansıtan bir kavram değildi? Din adamları, fiyatın adil olup olmadığına gerçekte nasıl karar veriyorlardı?

Sombart'a göre, pre-modern insan modern kardeşi gibi tepesi üzerinde yürümediğinden, "doğal" bir insandı. İktisadî ilişkilerine *kazanç* ilkesi değil, *geçim* endişesi yön veriyordu. Bu durum en iyi ifadesini "adil fiyat" anlayışında buluyordu. Ve Alman iktisatçı görüşünü desteklemek üzere Langenstein'li Henry'nin (1325-97) eserlerine müracaat ediyordu.

Raymond de Roover, bunun bir ipucu olabileceğini kabul ediyor. Hakikaten, Heinrich von Langenstein şunu söylemektedir: Eğer kamu otoriteleri bir fiyatı tesbite muvaffak olamazlarsa, üretici onu kendisi tesbit edebilir; ancak, emek ve masrafları için, mevcut konumunu muhafaza etmesine yetecek olandan fazlasını (fiyat olarak) talep etmeyecektir. Şayet zenginleşmek yahut mevkiini ilerletmek maksadıyla fazla talep ederse, tamah günahına batmış olur.

Çağımız Alman araştırmacılarından Rudolf Kaulla, *adil fiyat* (*justum pretium*) kavramının ilk defa Roma'da formüle edildiğini söylüyor: Bir mal veya hizmetin değeri üzerinde söz söylemek mecburiyetinde olan yargıçlara yol göstermek için bir takım özel kurallar koyma gerekliliği yüzünden, böyle bir kavram geliştirildi.⁸ Oysa, insanların alım satım işlerinde fiyatı düzenleme ve adaleti tesis etme fikrine birçok kadim medeniyette (Yahudiler, Hind, Yunan, vb) rastlanmaktadır. Fakat, bir kavram ve öğreti olarak, *adil fiyat temelde iktisadî olmaktan çok ahlakî* idi. Antik dünyada ahlâk, felsefenin bir dalıydı ve adil fiyat öğretisi felsefî sistemin bir parçasını oluşturuyordu. Fiyat tesbiti için değil, adaletin tesisi yolunda şerh ediliyordu. Zamanla hukukî bir terim haline geldi.

Avrupa orta çağlarının adil fiyat anlayışına nüfuz edebilmek için şu üç müellifin fikirlerine başvurmak zorundayız: Albertus Magnus (1193-1280), Thomas Aquinas (1225-74) ve Duns Scotus (1265-1308). Magnus'a göre, adil fiyat "satış zamanında piyasanın takdirine göre oluşan mal bedeli"dir. Talebesi Aquinas da aynı kanaattedir: Adil fiyat, cari piyasa fiyatıdır. Şu şartla: Muameleye her hangi bir hile veya aldatma karışmamış olmalıdır. Barry Gordon, Adam Smith'den Önce İktisadî Düşünce başlıklı eserinde bu gö-

7 Raymond de Roover, "The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy", *Journal of Economic History*, XVIII, 1958, s. 419.

8 Rudolf Kaulla, *Theory of the Just Price*, George Allen, London 1940, s. 22.

rüşü teyit etmektedir: “Aquinas için her hangi bir malın adil fiyatı, o malın sahtekârlık ve tekelleri ticarî uygulamaların yokluğundaki cari piyasa fiyatı idi.”

Aziz Thomas Aquinas, bir “fetva”sında, adil (ve faziletli) fiyata dair şöyle bir misal getirmektedir: Tacirin biri kıtlık çekilen bir ülkeye buğday getirir. Peşinden başkalarının da aynı yere buğday getirmekte olduğunu biliyordur. Acaba bu tacir malını cari (o an için yüksek) fiyattan mı satmalıdır, yoksa yeni stokların gelmekte olduğunu haber verip böylece fiyatların düşmesini temin etmeli, ondan sonra mı satmalıdır? El cevap: Adalet kurallarını ihlal etmeden buğdayını cari (yüksek) fiyattan satabilir. Ancak, alıcıları haberdar etmekle daha faziletli davranmış olur. (Burada fetva ile takva arasındaki ince fark ortaya çıkmaktadır.)

Joseph Schumpeter, Aziz Thomas'ın Aristo gibi “metafizik veya değişmez bir nesnel değer” ileri sürmediğini, onun “quantitas valoris”inin normal rekabet fiyatı olduğunu düşünmektedir. De Roover de onunla aynı görüştedir: Kilise bilginlerinin çoğunluğuna göre, adil fiyat üreticinin sosyal konumuna değil, cari piyasa fiyatına tekabül etmekteydi. Sadece hileli durumlarda veya acil ihtiyaç söz konusu olduğu zaman kamu otoritelerinin müdahale etme ve “hakkaniyetli” bir fiyat belirleme hakları saklıydı.⁹

Soru şu: Acaba adil fiyatı rekabetçi piyasa fiyatına eşitleyen bu görüş “modernliğin” ağırlığına fazlaca dıçar bir görüş değil midir?

George O'Brien, *Ortaçağ İktisadî Düşüncesi Üzerine Bir Deneme* başlıklı eserinde (1920) ortaçağlardaki “adil fiyatın rekabetçi piyasa fiyatından farklı bir şey olmadığı” görüşünü reddeder. Aksine, adil fiyat önden tesbit edilen bilinçli bir toplumsal yargıdır ve esas olarak âdet vasıtasıyla dile getirilmektedir. Bunu sadece piyasadaki arz/talep sahiplerinin çekişmesiyle sınırlı tutmak mümkün değildir.¹⁰ Albertus Magnus, adil fiyat “teorisi”ne emek ve maliyet analizini ilave etti: Üretimleri eşit emek miktar ve masraflarını temsil ediyorsa, iki meta değerce eşittir ve bunların mübadelesi adil olur.

Aziz Thomas da hocasının görüşüne sadıktır. Sadece bu süreçte, Aristo'ya ait bir görüş olan *sosyal statünün* (conditio) gözetilmesini biraz daha fazla vurgulamaktadır: Kişinin çalışması nasıl sınıfına bağlı ise, hizmetinin değeri de öyledir. Adil fiyat farkı, çeşitli ürün tedarikçilerinin sosyal konumlarındaki farkı yansıtmalıdır.

Şayet piyasada adil fiyat hüküm sürmüyorsa, diyor Aziz Thomas Aquinas, otoriteler böyle bir fiyat tesbit etmelidir. “Adil fiyat sadece satılan nesneyi değil, satıcının ondan ayrılmakla uğradığı (öznel) kaybı da hesaba katan bir fiyat olmalıdır.” Böylece bir eşya, sahibinin ona kendince biçtiği değerden fazlasına olmasa da, meşru zeminde değerinin üzerinde satılabilir. Bundan

⁹ Abdul Azim Islahi, *Economic Concepts of Ibn Taimiyah*, The Islamic Foundation, London 1988, s. 75-80.

¹⁰ George O'Brien, *An Essay on Medieval Economic Thought*, Longmans, London 1920, s. 18

biraz daha vazih bir tahlili Duns Scotus da görüyoruz: “Fiyat tacirin alım, nakliye ve depolama sırasında yaptığı masrafları ve ayrıca onları pazara getirirken sözkonusu olan gayret, emek ve riski karşılamalıdır. Adil fiyat, tacirin ailesine rahatça bakabilmesini mümkün kılan fiyattır.”

Ne var ki, fiyatın teşekkülünde alıcının mala biçeceği “öznel” değer henüz tahlile katılmamaktadır. Bununla beraber, orta çağların adil fiyatı, modern dönemin birçok temel kavramına ilham kaynağı olacaktır. Fizyokratların “doğal fiyat”ı sekülerleştirilmiş bir adil fiyattır diyor Edgar Salin.¹¹ Rudolf Kaulla ise, Adam Smith'in “normal değer”ini bu eski öğretinin devamı saymaktadır.

Orta çağların, Aquinas-sonrası dönemdeki ünlü ilahiyatçılarından Siena'lı Bernardino'ya göre, “fiyat toplumsal bir olgudur ve bireylerin keyfi kararlarıyla değil, cemaat tarafından tesbit edilmelidir.” Nasıl? Bir malın fiyatı ya kamu otoritelerince (ortak menfaat adına) tesbit edilebilir veya piyasada o günlerde ulaşılan değerlendirme (takdir/reş) tarafından. Birincisi kanunî fiyattır, ikincisi tabii fiyat. Satıcı ister kazansın ister zarar etsin, piyasa fiyatını kabul etmek zorundadır. Dominiken rahip Tommaso Bouninsegni (ö. 1609) bu görüşü detaylandırmaktadır: Adil fiyatın dereceleri yoktur, zira alıcılar, şayet kendilerine doğru malumat verilmişse (ki toptancı piyasalarında durum umumiyetle böyledir), cari fiyattan fazlasını ödemezler. Yani, aynı meta için aynı pazarda sadece bir tek fiyat olabilir.

Raymond de Roover, onaltıncı yüzyıla kadar skolastik bilginlerin adil fiyatın tesbit veya teşekkülünde *cemaat takdiri* (communis aestimatio) ile *piyasa değerlemesi* (aestimatio fori) kavramlarını beraberce ve çoğu zaman birbirlerinin yerine kullandıklarını, kolektif hareket eden bir cemaatin fiyata (pazar yerindeki çekişme dışında) nasıl ulaşabileceğinin ise vazih olmadığını belirtmektedir. Cemaat takdiri, piyasa değerlemesini gözardı ederek adilâne gerçekleşemez.

Acaba İslam bilginleri adil fiyat hususunda ne düşünüyorlardı?

İslam'ın ilk devirlerinde otoritelerin piyasalardaki fiyat gelişmeleri karşısındaki tavırlarına hasredilmiş çalışmaların sayısı fazla değildir. Bu hususta umumiyetle meşhur fıkıh kitaplarındaki hüküm ve değerlendirmeler yeterli görülmüştür. Fıkıh eserleri temel kaynaklarımız olmakla beraber, bugün daha “sosyolojik” çalışmaların yapılmasında büyük fayda ve zaruret vardır. Bu alandaki kısa fakat son derece öznlü yazılardan biri 30 yıl önce, Karaçi'de yayımlanan *Islamic Studies* dergisinde yayımlanmış.¹² Elias H. Tuma'nın görüşlerini özetlemek yolumuza ışık serpebilir:

İlk İslam devirlerinde hükümetlerin iktisat politikalarının umumiyetle Kur'an ve hadislerde ifade edilmiş ve Asr-ı Saadet'te uygulanmış olan İslam

11 Edgar Salin, “Just Price”, *Encyclopaedia of Social Sciences*, MacMillan, New York 1935, Vol. 8, s. 507.

12 Elias H. Tuma, “Early Arab Economic policies”, *Islamic Studies*, March 1965.

öğretisinin yansımaları olduğu söylenebilir. Daha sonraki çağların iktisadi ilişkilerine temel teşkil eden rehber ilkeler bu şekilde ortaya çıkmıştır. Ve bunların başında, “piyasanın rekabetçi olması, fiyatların arz ve talep kuvvetleri tarafından belirlenmesi” gelmektedir. Hz. Peygamber, yükselen fiyatlara bir tavan koyulması yolundaki teklifleri geri çevirerek, “Fiyatları tesbit eden Allah'tır” buyurmuştur. Yine benzer bir bağlamda, Hz. Peygamber pazara (rekabetçi fiyattan) mal getirenin rızıklandırılmış, malları stok eden tekelinin ise lanetlenmiş olduğunu bildirmiştir. Bu tutum sonradan, rekabeti azaltan üç tip piyasa davranışına karşı geliştirilen yasaklamalara mesnet teşkil etmiştir:

1) Mallar pazara ulaşmadan üreticinin elinden kapılıp sonra pazar yerinde daha yüksek bir fiyata satılmamalıdır;

2) Aynı pazarda mallar toptan ucuza satın alınıp sonra çok yüksek fiyatla ahaliye satılmamalıdır;

3) Yüksek fiyat beklentisiyle mal stok edilmemelidir.

Öyle anlaşılıyor ki, Müslüman toplumun yöneticileri için temel mesele piyasalara gelişigüzel müdahale etmek değil, fiyat istikrarının sağlanmasına yardımcı olabilecek tedbirler almak olmuştur. Fiyat istikrarı sağlanmaz, piyasadaki umumiyetle el çekilmiştir. Mesela, Halife Mansur (H.136-158) piyasa kuvvetleri ile fiyat dalgalanmaları arasındaki ilişkilere büyük alaka gösteriyordu. Eyaletlerdeki memurlarından buğday, tahıl, ekmek ve diğer yiyecek maddelerinin fiyatlarıyla alakalı olarak *her gün* rapor aldığı rivayet edilmektedir. Şayet fiyat seviyesi istikrarlı görünüyorsa, her hangi bir müdahaleden kaçınıyor; fakat her hangi bir dalgalanma söz konusu ise, hemen ilgili eyaletin valisine bunun sebeplerini araştırması emrini veriyordu. Sebep anlaşıldıktan sonra, bunun dolaylı yoldan (yani polisiye olmayan yöntemlerle; esas olarak piyasa marifetiyle) düzeltilmesini istiyordu. Bağdat ahali H. 307 yılında yüksek fiyatları protesto için ayaklandığı zaman, Halife Muktedir fiyatları kararname (ferman) ile tesbit etmeye yanaşmamış; vezirini mal tedariki için görevlendirerek arzı bollaştırmış ve böylece fiyatları eski seviyesine döndürmüştü. Ne var ki aynı adam dokuz yıl sonra tam bir dönüşle fiyat tesbiti için ferman çıkarmıştır. Mal arzı çok azaldığı ve isyanlar ciddiyet kazandığı zaman, vezirinin, annesinin, diğer şehzade ve soyluların kilerlerindeki bütün yiyecek maddelerinin çıkarılarak piyasaya sürülmesini emretmiştir. Sonra buğday ile çavdarın *kurr* başına beş dinar ucuza satılmasını, ahali yatışınca kadar tüccarın sabit fiyatla satış yapmasını ferman etmiştir.

Öyle görünüyor ki, serbest rekabet, tekelliliğin yasaklanması ve piyasaya müdahale etmeme anlayışı gayet yaygın olmakla beraber, en azından geçici olarak doğrudan müdahale ve piyasa mekanizmasının askıya alınması bahis konusu olabiliyordu. Hükümet müdahalesi sadece *bubran* zamanlarında ve piyasayı *normal* haline döndürmek amacıyla yapılıyordu.

Asr-ı Saadet'teki devlet-piyasa ilişkileri üzerinde çalışmalar yapan değerli araştırmacılardan biri de Dr. Cengiz Kallek. Şu anda Malezya'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdürmekte olan Kallek'in görüşü-

ne göre, devletin fiyat oluşumuna müdahalesi esas değil, arızidir; şarta bağlıdır.¹³ Tahlilinin anahatları şunlar:

Asr-ı Saadet'teki uygulamalardan anladığımız kadarıyla asloian, hiçbir gücün İslamî ilkelere göre şekillendirilen piyasanın tabii işleyişini bozacak olumsuz müdahalelerde bulunmamasıdır. Ne var ki bazı güçler piyasaya hâkim olarak İslâm'ın yasakladığı sunî müdahalelerde bulunmak suretiyle düzeni bozabilirler. İşte piyasanın işleyişini yakından izleyen devletin, bu gibi durumlarda ortaya çıkacak *olumsuz etkileri gidermek için* bir dizi müdahalede bulunması kaçınılmaz olur. Kısacası İslamî esaslara göre şekillendirilen piyasa yasayı bir "görünmez el" değil aksine devletin sadece gerektiğinde incek "görünür yumruğu" yönlendirir. Medine'deki pazarlarda genellikle müşrik veya Yahudi tâcirler hüküm sürüyor; tabiatıyla bunların ticarî faaliyetleri de kendi dinî anlayışlarına göre cereyan ediyordu. Halbuki İslâm, bunlardan bir kısmını yasaklamakta ve yeni birtakım piyasa normları vaz' etmekteydi. Her türlü gayrimeşru muamelenin cereyan ettiği bir ortamda Müslümanların, İslâm'ın hükümlerini uygulamaları şüphesiz zor olacak, karşılıklı güven ortamı kolay kolay sağlanamayacaktı. Ayrıca iktisâden hâkim gücü oluşturan gayri müslimlerle yapılan ticaret, daha çok onların lehineydi ve bunun böyle sürüp gitmesi devletin istikbali açısından problem teşkil edebilirdi. Öyleyse yapılacak ilk iş Müslümanların hüküm sürdüğü ve şer'î ahkâmın uygulandığı *müstakil* bir pazar kurmaktır.

Kallek'in, İslâm'ın tekellere, salt yapısal özellikleri (mesela, büyük-ölçekli olmaları) bakımından karşı olduğuna dair bir izlenimi yok. Ne var ki İslâm'ın, piyasa dengeleriyle oynayıp ürünlere aşırı yüksek ya da düşük fiyatlar biçilerek haksız rekabet ortamı yaratılması, daha doğrusu *rekabetin yok edilmesi suretiyle* haksız kazanç sağlanması ve ekonomideki diğer aktörlere *zulmedilmesine karşı* olduğu da bir gerçektir. İşte tekeller, tarih boyunca bu olumsuz tavri sergiledikleri için İslamî bakış açısından, yapıları itibarıyla olmasa da fonksiyonları bakımından gayrimeşru konuma düşmektedirler. Dolayısıyla *sedd-i zerâyi'* (kötülüklere giden yolların kapatılması), *def'-i mefâsîd celb-i menâfî'den evlâdır* (kötülüklerin önlenmesi, iyiliklerin gerçekleştirilmesinden önce gelir), *lâ darara ve lâ dirâr* (zarar ve zarara zararlı mukabele yoktur) gibi temel ilkelere hareketle tekelliliğin engellenmesi söz konusu olacaktır.

Kallek, büyük şirketlere sadece "büyük" oldukları için karşı çıkmanın hatalı olacağını belirtiyor: İktisadî güççenellikle büyük ölçekli ve verimli yatırımlarla sağlanabilmektedir. Mesela Batılı ülkeler, bu gücü kendi sınırlarının da dışına taşıyacak dev ölçekli şirketler kanalıyla elde etmektedirler. Büyük şirketlerin tekeli temayülleri içine girmesi ise kuvvetle muhtemeldir. Bu güce erişmek için bir yandan büyük ölçekli kurumlar tesis etmek zorunda olan İslâm toplumları, diğer yandan da bunların tekeli eğilimlerini dizginlemeye, tekel haline dönüşmüş olanların da piyasayı sömürmesini engellemeye çalış-

13 Kallek'in görüşleri için bkz. *Hız Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1992; ayrıca *İzlenim*, Ocak 1993.

malı, ancak gerekiyorsa bunları diğer teşvik tedbirleriyle güçlendirme yoluna da gitmelidirler.

Kallek, serbest piyasa ekonomisinin menfiliklerine de işaret etmekten kendini alamamaktadır: Tekellerin fonksiyonel olumsuzluklarına karşılık, bunların yer almadığı ve mutlak rekabet ortamının hâkim olduğu serbest piyasa ekonomisinin de menfi yanları bulunmaktadır. Bunların başında “rekabetin rekabeti öldüreceği” gerçeği gelir ki sonuç yine tekelleşme olmaktadır. Kontrolsüz bir piyasada rekabet, rekabeti öldürecek ve sonuçta tekeller ortaya çıkacak, devlet içinde devlet haline gelen bu kurumlar da kontrol edilmediği takdirde piyasadaki dengeler alt-üst olacaktır.

Demek ki, İslam toplumunda otoriteler hem piyasaya gelişigüzel müdahale etmeyecek, hem de piyasada olup bitenler bizi ilgilendirmez demeyeceklerdir. Bakalım meşhur fıkıh alimi ve muhtesib İbni Teymiye (H. 661-728) bu iki görüşü nasıl telif ediyor?

İbni Teymiye ve Piyasa Kanunları

Adil veya hakkaniyetli fiyat, fakihlere göre, belirli bir zaman ve yerde, benzer nesnelere için ödenen fiyattır (semen-i misl). Bu kavram ilk zamanlardan beri kullanımda idiye de, ona özel bir önem atfeden ve malların yanısıra ücret ve kârla bağlantılı kılan ilk âlim, İbni Teymiye'dir. Bu hususta son derece tafsilatlı bir eser kaleme alan Abdül Azim İslahi'nin görüşlerine geçmeden önce, Louis Baeck'in İbni Teymiye'nin İslam iktisat düşüncesine katkısına ve görüşlerinin bugün için geçerlilik derecesine dair değerlendirmesini¹⁴ kısaca sunmakta yarar var.

İktisadî doktrin açısından İbni Teymiye'nin eserleri dikkate değerdir. Muhtesib meslektaşlarından daha fazla *piyasa mekanizmasının kurumsal analizi* ile uğraştı. Onun müdahale ve serbestinin fayda ve zararlarına dair risalesi¹⁵ hemen hemen çağdaş bir hava taşımaktadır. Arz ve talep kanununu çok iyi kavramıştır. Denklem arz tarafını tahlil ederken yerel üretim ile ithalat arasında önemli bir ayırım yapmakta ve bunların farklı *fiyat esnekliklerini* tartışmaktadır. Talep incelemesinde ise, potansiyel alıcıların sayısı ve satınalma güçleri, piyasadaki enderlik ve bolluk durumu, alıcıların sosyo-psikolojik şartları ve onların fayda (kayıtsızlık) fonksiyonlarının değerlendirilmesi yer almaktadır. Lüks malların ticaretinde *itibar* ve *statü* faktörleri dikkate sayan bir rol oynamaktadır. Bu yönüyle İbni Teymiye'yi Veblenci *gösteriş tüketimi* teorisinin bir ortaçağ öncüsü sayabiliriz.

İbni Teymiye, nesnel (klasik) ve öznel (neoklasik) değer teorileri arasında yirminci yüzyıl sonlarında vuku bulmakta olan gelişmelerin adeta bir sembiyozuna ulaşmaktadır: *Normal* bir piyasada tüccar ve zanaatkarlar maliyet fiyatlarını ve ilaveten risklerinin karşılığı olan bir fazla değeri talep ederler. Bu,

14 Louis Baeck, “Klasik İslam Çağının İktisat Düşüncesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayınları, İstanbul 994, s. 85.

15 İbni Teymiye, *Hisbe*, İnsan Yayınları, İstanbul 986.

günümüzün *mark-up* teorisinin gevşek bir biçimidir. Spekülatif, yani enderlik veya bolluğun hüküm sürdüğü piyasalardaysa, piyasaya iştirak edenlerin öznel değerlendirmeleri önemli bir rol oynar. İbni Teymiye'nin tasvir ve tahlili piyasa faaliyetinin somut biçimde gözlenmesine dayanmaktadır. Muhtesib sıfatıyla görev yaparken, fazla değerini ortaya çıkma tarzına dair ileri ölçüde pratik tecrübeye kazanmış; mesela, ham maddelerin zanaat ehlince işlenmesine veya tüccar, sarraf, hamam işletmecileri vesairenin çalışmalarına yakından şahit olmuştu.

Her durumda serbest piyasadan yana olanlar ile merkezî yönetimin resmî fiyat tesbitinden yana olanlar arasında İbni Teymiye orta bir yerde durmaktadır: Normal durumlarda piyasaya müdahale edilmesini reddetmekte, kıtlık zamanlarındaysa, ahalinin yiyecek ihtiyacının temini için otoritelerin piyasaya müdahil olmasını hoş karşılamaktadır. Kısacası, spekülatif fiyat yükselişlerini önlemek maksadıyla denetim yanlısı olmakla beraber, loncalar veya devlet yöneticileri tarafından genel fiyat tesbitini reddetmektedir. Çünkü bu tür müdahale hem etkisiz, hem verimsizdir. Ne uzun boylu uygulanabilir, ne de randıman alınabilir.

İbni Teymiye'nin fiyat tahlilinde şu iki terim sık sık karşımıza çıkmaktadır: *'ıvaz-ı misl ve semen-i misl*. Birincisi, eşdeğer olanın telafisini; ikincisi ise, eşdeğer olanın fiyatını belirtmektedir. Diyor ki: Eşdeğerin telafisi, ona eşdeğer olan ile ölçülüp takdir edilecektir; adaletin esasıdır bu. Başka bir yerde, iki tür fiyat arasında ayırım yapmaktadır: Gayr-i adil ve memnu fiyat ile adil ve arzuya şayan fiyat; eşdeğerin fiyatı adil fiyattır. Öyle anlaşılıyor ki, İmam bu iki kelimeyi (adil ve eşdeğer) birbirinin yerine kullanmaktadır. Mesele toplum içinde ahlakî-hukukî bir uyuşmazlığı çözümlenmek olduğunda *'ıvaz-ı misl*, iktisadî bir çözüm sözkonusu olduğunda da *semen-i misl* öne çıkmaktadır. Bir şeyi misliyle telafi etmek "zorunlu adalettir" (*'adl-i vâcib*); şayet ödeme gönüllü biçimde arttırılırsa bu daha iyi bir cömertliktir (*ihsân-ı müstehâb*); telafi edilmesi gerekeni azaltmak memnu bir adaletsizliktir (*zulm-i muharrem*). Aynı şekilde, kötü bir şeye misliyle mukabele izin verilmiş adalettir (*'adl-i câiz*); zararı arttırmak yasak (*muharrem*), zararı azaltmak ise arzuya şayan bir cömertliktir (*ihsân-ı müstehâb*).¹⁶

Eşdeğerin fiyatı ise, iktisadî bir faaliyette, yani bir alım, satım veya mal takasında karşımıza çıkmaktadır. İbni Teymiye'nin *semen-i misl* tanımı şöyledir: İnsanların mallarını sattıkları ve o muayyen zaman ve yerde benzer mallar için umumiyetle kabul görmekte olan had (*si'ır*). Hisbe kitabının birçok yerindeki tahlilinden, *semen-i misl* ile piyasa kuvvetlerinin (arz ile talebin) serbest etkileşimiyle oluşan fiyatı kasdettiğini anlıyoruz. Mesela, piyasa fiyatlarındaki değişikliklerle alakalı olarak şöyle diyor: "Şayet insanlar mallarını normal yollarla (maruf veçh ile), adaletsizliğe sapmadan satıyorlarsa ve fiyat ya mal azlığından (= arz düşüşü) veya nüfus artışından (= talep yükselişi) ötürü artıyorsa, o zaman bu Allah'tandır. Bu gibi durumlarda, satıcıları mal-

16 İngilizce kaleme alınmış tatminkar bir tahlil için Abdul Azim Islahi'nin yukarıda 9. nottaki eserine müracaat edilebilir.

larını belirli bir fiyattan satmaya zorlamak haksız baskıdır (*ikrâh bi gayr-i hakk*).”

Maruf vech ile ve adaletsizlik yapmadan ibareleri, eşdeğerin fiyatının rekabetçi piyasa fiyatı olması ve aldatmacanın söz konusu olmaması gerektiğini göstermektedir; zira sadece rekabetçi piyasalarda fiyatlar verilir ve fazla tahsilat ancak sahtekârlıkla yapılabilir. Şayet Hıristiyan skolastiklerin adil fiyattan kasıtları rekabetçi piyasa fiyatı idiyse, o zaman İbni Teymiye'nin adil fiyat tahlilini onlarınkine yakındır. Ne var ki, İbni Teymiye bunun ötesine gitmekte ve adil fiyatın henüz mevcut olmadığı bir piyasada tesis edilmesi gerektiğinden söz etmektedir. Burada her ne kadar siyâsî otorite göreve çağrılıyor ise de, esasen adil fiyatın olmaması demek piyasada sadece arz tarafının söz sahibi olması demek olduğundan, talep tarafının (ahalinin) denklemin bir tarafına çekilmesi anlamına gelmektedir. Bunun teorik içerimi, İbni Teymiye'nin sadece *nesnel* değil, aynı zamanda *özel* bir değer kavrayışına sahip olduğudur.

Bu çalışmamızda göstermeye çalıştığımız şeyin modern piyasa ekonomisini meşrulaştırmak olmadığını vurgulamakta yarar var. Umumiyetle modern kurumsal gelişmelerin baskısı altındaki “muhafazakâr” çevreler, “liberalizm” büyümesine kapılarak kendilerini geçmişten örneklerle haklı göstermeye, konularını meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Biz ise tam aksine, modern dönemde serbestinin değil tekelin hakim olduğunu, gerçek serbestliğin (teori ve pratikte) İslâmî iktisat düzeninde ön plana çıktığını savunuyoruz. Dolayısıyla modern durumu meşrulaştırmıyor, tam aksine, modernlerin riyakârca adını andıkları serbestliğin doğru adresini göstermeye çalışıyoruz.